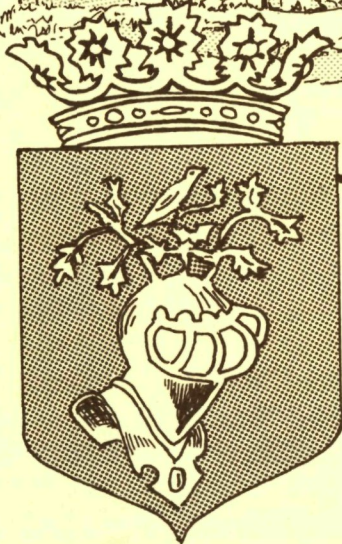
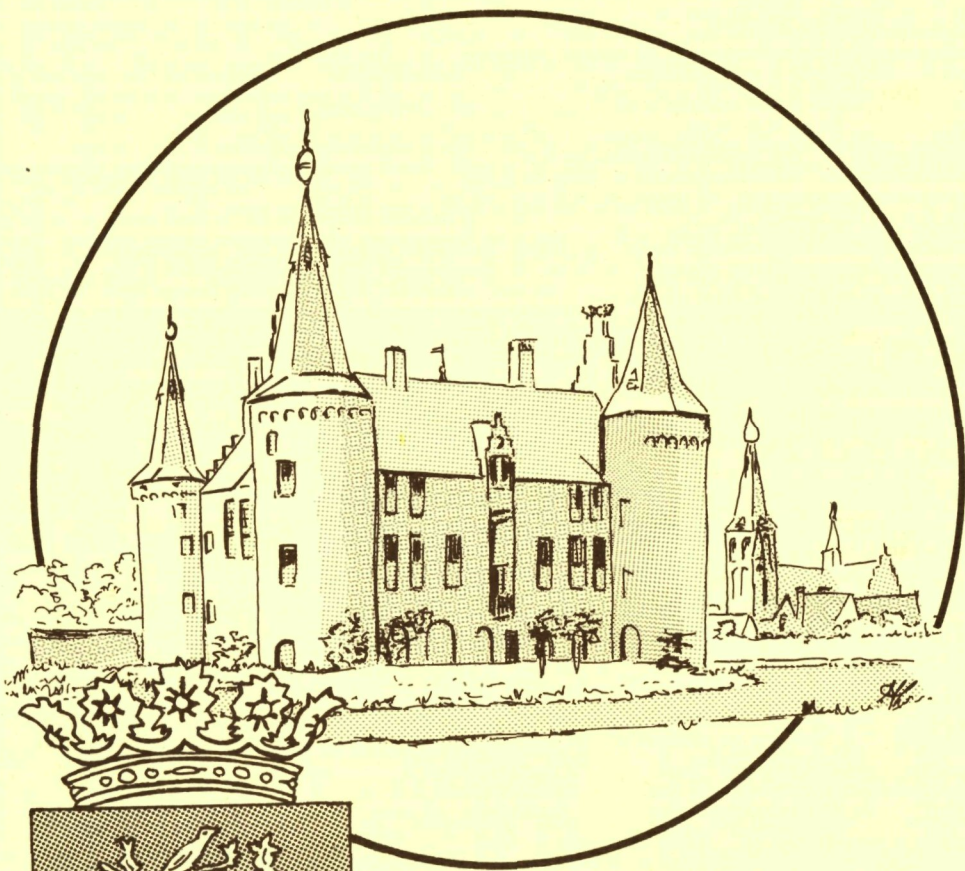

Heemkroniek

Heemkundekring
"Peelland"

**EIGENDOM
HEEMKUNDEKRING
HELMOND-PEELLAND**

**Uitgave van Heemkondekring
HELMOND**

Peelland

Opgericht 24 Mei 1948

September 1981 nr. 3

in houd

BERICHT VAN DE ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP-VERSLAG 3 J.H. van Hooydonk	73-77
HELMONDS OUDSTE HUIS GERESTAUREERD G.van Neerven	78-86
BEVRUJDING 1944 J.Zeeuwen	87-97
JEUGDHERRINERINGEN AAN HELMOND Mevr.M.J.Biemond-Kam	98-110
NOOIT GEZIEN MISSCHIEN ? G.van Hooff	111-117

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

SECRETARIAAT EN ABONNEMENTEN

C. van Lierop
Helmondselaan 1
5702 NL HELMOND

REDACTIE

J.H.van Hooydonk
G.van Hooff
H.A. van Krieken

REDACTIE-ADRES

Bakelsedijk 59
5701 HB HELMOND

KRINGLIDMAATSCHAP INCLUSIEF

ABONNEMENT: f 25,— per jaar

ABONNEMENT ZONDER KRINGLID-

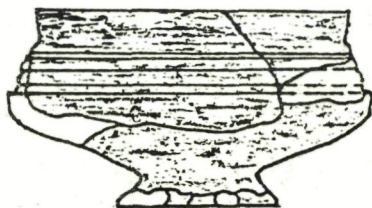
MAATSCHAP: f 15,— per jaar

PENNINGMEESTER

J. Verhoeven
p/a Keizerlaan 12,
5708 EE HELMOND
Giro: 2641099
Bank: AMRO-bank Helmond,
rek.nr.48.80.23.300

BERICHT VAN DE ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP

VERSLAG 3.

Vindplaats: "d'Oude Huys", Helmond.

" DE OUDE BURCHTEN VAN HELMOND BLOOTGELEGD "

Met een sinds mei gestarte opgravingsactie heeft de archeologische werkgroep van de heemkunde kring Helmond/Peelland grote successen geboekt. De hoop - in het vorige nummer uitgesproken - nog iets te vinden van oude burchtresten is meer dan beloond.

Nadat in juni in een oude gracht veel kasteelaardewerk gevonden was, werd duidelijk dat de burcht in de directe omgeving moest liggen. Dank zij de voorbeeldige medewerking van het aannemingsbedrijf de Greef werden begin juli de eerste eikenhouten palen aangetroffen. Vanaf dat moment is door de werkgever dagelijks, ook 's Zaterdags geploeterd om meer aan het daglicht te brengen. De moeilijkheden waren legio; grote overlast van grondwater, dat een nauwkeurig bodemonderzoek bemoeilijkte en enorme betonnen funderingen die juist op het opgravingsgebied drukten.

Een bezoek aan de opgraving, door ons georganiseerd, door Dr Renaud, de kastelenarcheoloog bij uitstek, verandere de situatie. Hij bevond de funderingsresten uniek, uiterst belangwekkend en in Nederland onbekend. Onze opgraving bleek en blijkt van meer dan nationaal belang voor de kennis van de oudste kastelenbouw in West Europa... Daarop verleende het gemeentebestuur van Helmond alle mogelijke medewerking. Een bronbemaaling werd ter beschikking gesteld, zodat de werkgroep intensief en succesvol kon doorgaan (1)

Op het moment dat dit artikel geschreven wordt, zijn de werkzaamheden nog steeds aan de gang.
De honderdste funderingspaal is inmiddels ingetekend.

Tot nu toe is helemaal blootgelegd:

- een door water omgeven poortgebouw
- de resten van een reeks bruggen en een ophaalbrug
- de donjon, met een indrukwekkend sterke fundering van eiken. en beukenhout
- de toren- en muurresten van een stenen burcht, die juist achter de houten burcht is gebouwd.

De werkzaamheden concentreren zich nu op het blootleggen van de Sala, de grote zaal en eventueel andere woon- en dienstvertrekken. Zware betonfunderingen moeten daarvoor nog verder verwijderd worden.

Ofschoon de eindconclusie van de opgraving nog niet getrokken kan worden weten we nu wel ongeveer wat zich met en rond die burchten heeft afgespeeld.

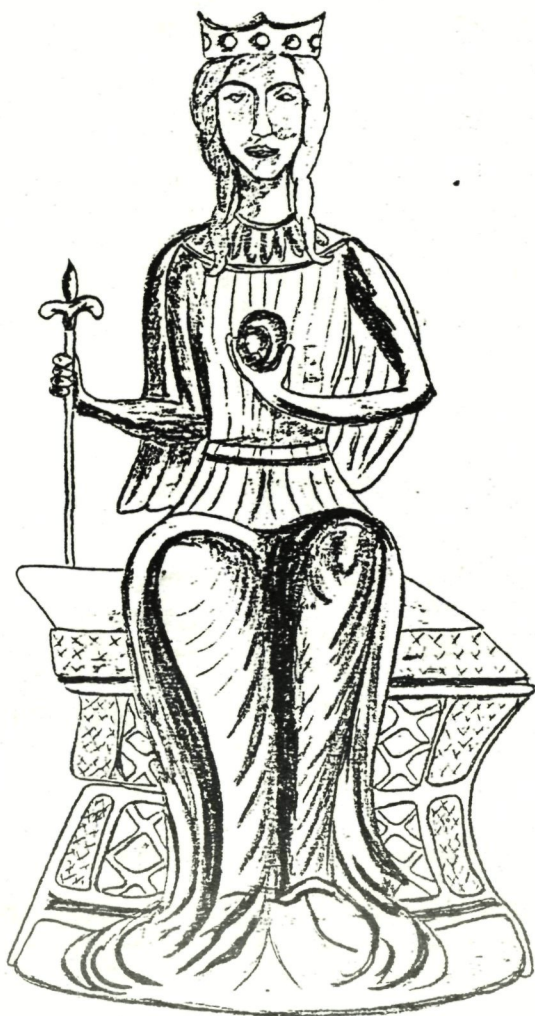
DE EERSTE BURCHT.

Het oudste " Huys " van Helmond moet kort voor 1180 in en langs de Aa in hout zijn opgetrokken. Het is géén motte- maar een oeverkasteel, waarbij de funderingspalen rechtstreeks het veen zijn ingedreven tot in de dekzandrug.

Poortgebouw en donjon waren door bruggen met elkaar verbonden. De merkwaardig zware donjon had vermoedelijk op de eerste en tweede etage " galerijen " om de verdedigings-capaciteit te verhogen.

De Sala blijkt niet aan de donjon verbonden te zijn, maar bevindt zich iets hoger op de oever, achter de gracht.

Deze burcht, waarschijnlijk bewoond door ene "Godefridus de Helmont " komt rond 1235 in bezit van de voormalige keizerin "Maria van Brabant".

Tekening: Margot van Lierop.

Keizerin Maria, tussen 1230-1260 Vrouwe van Helmond.
Tekening gemaakt naar een zegel uit 1218, dat bewaard
wordt in het Niedersachsische Hauptstaatsarchiv te
Hannover. Het randschrift vermeldt de latijnse tekst:

MARIA DEI GRACIA ROMANORUM. IMPERIATRIX SEMPER AUGUSTA.

Het zegel is gepubliceerd in "Die Zeit der Staufer,
geschichte, kunst, kultur " Stuttgart 1977.

DE TWEEDE BURCHT.

Tijdens haar " bewind " brandde de eerste burcht af en werd door Maria voortvarend, sterker en groter weer opgebouwd.

Ze versterkte het poortgebouw, gebruikte bij de herbouw ook bak- en natuursteen, flankeerde de ophaalbrug door twee flank-gebouwtjes, bevestigd aan het front van het donjon en vergrootte vermoedelijk de Sala over de oude grachtbeschoeiing heen.

DE DERDE BURCHT.

vraagt nog verder onderzoek. Het grootste gedeelte van de ruïne ligt onder een voormalig garagebedrijf en is voorlopig niet bereikbaar. De gevonden torenfundering heeft een diameter van maar liefst 12 à 13 meter. Deze burcht lijkt nooit afgebouwd te zijn. De stenen ervan zijn na schoonmaken gebruikt bij de bouw van het vierde, nog bestaande, kasteel van Helmond.

Aan de brand, die rond 1250 de oudste burcht trof, dankt Helmond nu de vondst van een aantal kleine siervoorwerpen, die duidelijk aan de keizerin hebben toebehoord. Zij gingen tijdens de brand verloren en werden met zwaar gehavende balken en planken de gracht ingeveegd. Die kleine sieraden vormen een rijk bezit voor Helmond. Sommige zijn uniek voor Nederland

De vondsten, die vooral uit de grachten stammen, zullen straks het Helmondse museum sieren (2)

Door de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek is het aardewerk duidelijk gedateerd: tussen 1180 en 1380. De sieraden stammen uit het midden van de 13e eeuw en zeldzame schildversieringen zelfs uit de 12e eeuw.

De opgraving blijft doorgaan tot eind oktober. Het gemeentebestuur van Helmond heeft hiermee zonder problemen ingestemd.

Ook is op initiatief van het gemeentebestuur kontakt gelegd tussen het bureau stadsvernieuwing en de coördinator van de opgravingswerkzaamheden om te overleggen welke veranderingen in het bestemmingsplan kunnen worden aangebracht.

Het is de duidelijke bedoeling van de heemkundekring een gedeelte van de burcht (poort, brug, donjon) in een plantsoen te accentueren, met gebruik van oud burchtmateriaal, en in het poortgebouw een bronzen beeldje te plaatsen van keizerin Maria, Vrouwe van Helmond; een hommage bijna 750 jaar na haar komst naar Helmond. (3)

J.H.van Hooydonk

N o t e n:

- 1/ De werkgroep van vrijwilligers heeft een vaste kern met meerdere tijdelijk beschikbare helpers.
Iedere dag "in bedrijf" de heer René Willems en de schrijver van dit artikel. Met uitzondering van o.m. 'n korte vakantie, ook de heren Hans van Laarschot, Cor van Lierop, Joep Stienen, Marinus van den Elzen. Heel vaak actief de heren Janus Swinkels, Mike Rieter en Cor van Vijfeyken en de dames van Eyck, van Hooydonk en van Lierop.
- 2/ Voorts zijn gevonden houten schotels en lepels, houten en benen knopen, leren schoeisel, beurzen en riemen, keuken- en servies-aardewerk.
Messen, scharen, toortshaken, 'n sleutel, een scharniertje, grote spijkers, schildknoppen, een zwaardfragment, speer- en pijlpunten, een ruiterspoor, katapultkogels, bikkeltjes enz. enz.
- 3/ Over dit initiatief volgen spoedig mededelingen.

HELMONDS OUDSTE HUIS GERESTAUREERD.

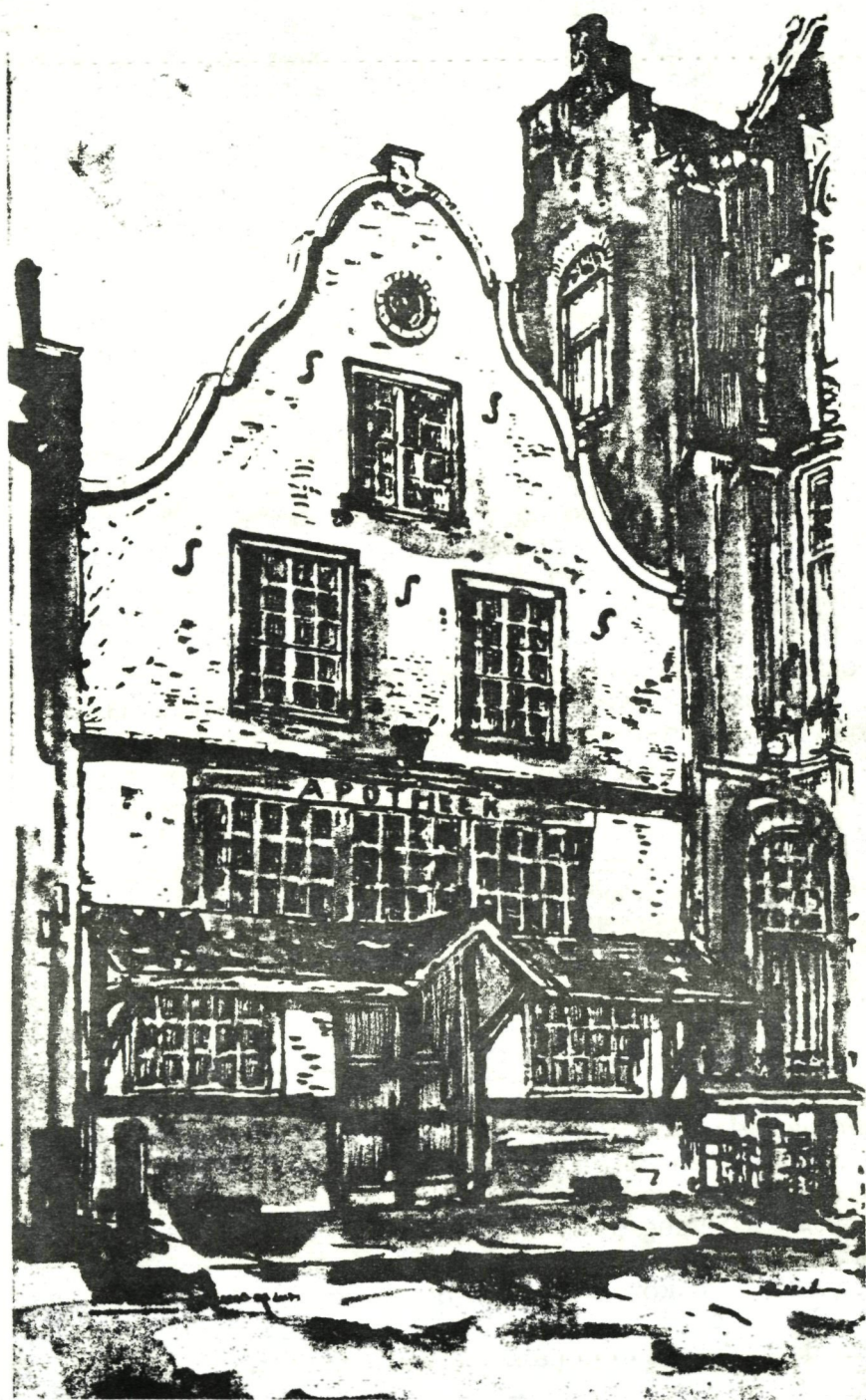
HERBERG NA 400 JAAR WEER HERBERG?

G. Neerven

Deze priester woonde aan de kop van de Helmondse markt in herberg 'Den Swaen'. Ook zijn herberg -dan al meer dan honderd jaar oud- brandt tot de grond toe af. Het enige wat van zijn herberg restte, was een kelder

Aan de markt te Helmond staat een van de acht monumenten die de stad officieel heeft. Dit vroegere woonhuis staat aan de kop van de markt, ingeklemd tussen andere gebouwen. In Helmond en omgeving is het bekend als 'het Huis onder den Luts' (luifel). Anderen zullen het gebouw beter kennen als de apotheek van Van Hoeck. Het is het oudste woonhuis van de stad en staat sinds 1978 leeg. De gemeente wilde het historische pand graag bewaren en had vage aankoopplannen. Het ontbrak de gemeente onder meer aan een goede bestemming. De heer De Weerd had die wel: hij kocht het gebouw om er een restaurant te vestigen. Dat ging niet door maar inmiddels heeft hij wel ervoor gezorgd dat de stad een gerestaureerd monument kreeg. Zou alsnog iemand 'restaurant In den Swaen' beginnen dan krijgt het gebouw hiermee een nog oudere naam en bestemming terug. Want al in de zestiende eeuw had het huis die naam en functie.

De tweede helft van de zestiende eeuw is een slechte tijd voor Helmond. Rogge oogsten mislukken, de pest waart rond, en Spaanse en Staatse troepen belegeren om beurten de stad. Een van de Staatse legeraanvoerders is Philips van Hohenlohe. In de late avond van 4 juli 1587 bestormt hij tamelijk onverwacht de stad, neemt deze in en brandt haar plat. De stad moet in de tijd belasting betalen aan zowel Brussel als Holland, en het ontbreekt de inwoners aan zo goed als alles. De poorters huizen na de brand noodgedwongen verscheidene jaren in kelders, kuilen en hutten. Een van die poorters is Joest van Broeckhoeven.

van 3,5 bij bijna 3 meter. In 1594 begint hij de wederopbouw, na zes jaren eerder een nieuwe kelder te hebben gegraven, twee booggewelven naast elkaar. Daarbij vond hij een oude fundering. Hierop laat hij zijn nieuwe voorgevel optrekken. Het gebouw wordt in de dan gebruikelijke houtskeletbouw uitgevoerd. Tien houten stijlen met dwarsbalken vormen vijf jukken die het dak dragen. De muren worden gevuld met hout, leem of veldbrand stenen en hebben geen dragende functie.

Als de bouwactiviteiten achter de rug zijn, drijft Antonius Huyberts de herberg. Hij is een neef van Joest die wel in het gebouw blijft wonen, misschien in (een van) de achterhuizen. 'Den Swaen' blijft als herberg tot ongeveer 1720 in gebruik. De familie van Hoeck wordt eigenaar van 'Den Swaen' op 5 augustus 1717 als Francis van Hoeck de heft van het woonhuis "met hof en achterhuiske" koopt van zijn schoonvader. Franciscus Albertus Hubertus van Hoeck begint in 1862 in het gebouw een apotheek. De naam blijft tot de opheffing in 1976 'firma F.A.H. van Hoeck', ook al neemt in 1930 apothekersassistent Evers de firma over.

De familie Evers krijgt in 1957 het hele pand (voor-, midden-, en achterhuis) in eigendom. Zij gebruikt 'Den Swaen' als apotheek, maar woont er niet. Een deel van de gebouwen is dan ook niet in gebruik. In dat niet-gebruikte deel zal de architect bij de restauratie onder meer de schouw terugvinden van twee zilverversmeden (Van Hoeck' en uit ca.1770 en 1836). 1) Het is ook de familie Evers die de apotheek rond 1940 tot de modernste van Nederland maakt. In plaats van de tot dan gebruikelijke donkere, geheimzinnige apotheken wordt het een grote lichte winkel.

Ruim dertig jaren later is de apotheek al lang niet meer modern. Het pand is moeilijk te onderhouden, te meer daar het op het laatst helemaal onbewoond is. In 1977 besluiten de erven Evers het huis te verkopen. Volgens afspraak wordt, zodra de aanbiedingen binnen zijn, de gemeente gebeld om te vragen of zij het huis wil kopen. De gemeente kan of wil niet boven het hoogste bod uitgaan en zo wordt de heer de Weerd de nieuwe eigenaar van 'De Swaen'. Architect Leesberg krijgt eind april 1978 de opdracht het pand te restaureren.

DRIE PANDEN ACHTER EEN GEVEL

Het gebouw aan de markt is niet alleen het oudste woonhuis van de stad, het is ook een merkwaardig gebouw. Het aardige is namelijk, dat achter de ongeveer zeven meter brede gevel drie vrijstaande gebouwen staan. Met de huidige historische gegevens valt niet na te gaan of in 1594 een, twee, dan wel drie gebouwen zijn opgetrokken. Ook bij deze laatste restauratie werden daarvoor geen bewijzen gevonden. Zekerheid dat het drie gebouwen zijn, hebben we pas in 1632. Dan is in een koopacte sprake van "Een schalie 2) huizinghe, met twee panden achterhuizen". De gevel is oorspronkelijk een trapgevel geweest zoals te zien is op een schilderij uit 1738. 3) Pas daarna kreeg de gevel de huidige, gebogen, vorm. Tijdens de werkzaamheden kon de heer Leesberg ook de oude raamindeling van de begande grond afleiden.

Hoe gaat een architect nu te werk als hij de opdracht krijgt dit monument te restaureren. Architect Ir. A. Leesberg: "Ik kende het pand vaag, was er wel eens langs gelopen. Het eerste wat je gaat doen is de situatie opmeten. Toen we daarmee begonnen was de eerste verrassing dat achter dat ene geveltje een pand van bijna 35 meter diep zit, dat bovendien uit drie gebouwtjes bestaat. In eerste instantie schrik je dan en denkt: zal daar wel iets van te maken zijn?"

Na de eerste opmeting werden alle later toegevoegde tussenwandjes, nieuwe plafonds en hardboardbetimmeringen tegen de muren, weggehaald. Intussen maakte de architect een aantal indelingsvarianten die met de opdrachtgever werden besproken. Daarna moet een aantal dingen tegelijk gebeuren. De minister moet bij monde van de Dienst Monumentenzorg accoord gaan met de bestemming en gewijzigde indeling. Pas nadat het ontwerp in de commissie Monumentenzorg besproken is kan met de restauratie begonnen worden.

OP ZOEK NAAR HET VERLEDEN

Het blootleggen van de oudste delen door het leeghalen en schoonmaken van het gebouw maakte een aantal correcties op de opmeting noodzakelijk. Tegelijkertijd ging de architect literatuur raadplegen over zestiende eeuwse huizen in het algemeen, en op zoek naar gegevens over De Zwaan. Uit de literatuur van met name Monumentenzorg haalde de heer Leesberg o.m. het ontwerp voor de houten spiltrap en een nieuwe schouw. De schouw is één spantvak naar voren gekomen maar gereconstrueerd "zoals die had kunnen zijn."

Na de schoonmaak van het pand kwam in het gebouw aan de marktzijde de vakwerkconstructie aan het daglicht. Dit werd de leidende gedachte voor het ontwerp van het voorste pand. Vanaf de verdiepingsvloer bleek het huis achter de betimmeringen nog bijna geheel in originele staat te zijn. De begane grond daarentegen had veel wijzigingen ondergaan. Vlak na de tweede wereldoorlog is bij een verbouwing het plafond aan de voorkant verhoogd. Van de vijf jukken waren alleen de voorste en de achterste ongeschonden. De een-na-achterste was doorgezaagd en beide anderen verdwenen. Daarvoor inde plaats was in het midden een stalen balk bevestigd. Deze nieuwe indeling had "de oorspronkelijke constructie jammerlijk doorbroken", aldus de heer Leesberg.

De plaatsen van de oorspronkelijke houten stijlen waren nog gedeeltelijk zichtbaar in de muren. Bovendien zaten de stijlen nog wel in de kap en zijn de onderlinge afstanden gelijk. De houtskeletbouw was zodoende nog zo compleet aanwezig dat deze gereconstrueerd kon worden. Alle stijlen en balken zijn weer volledig gemaakt. Het voorste deel van de verdiepingsvloer is ongeveer 40 cm gezakt tot de oorspronkelijke hoogte. De houten delen van het interieur zijn in grijs en groen geschilderd. Dit gebeurde mede op advies van Monumentenzorg. In de middeleeuwen immers werd hout altijd geschilderd en nooit onbeschermd en dus in houtkleur toegepast.

Van de kelders onder het voorste pand is de achterste de oudste, nog van voor 1587. Aan de marktkant liggen de in 1588 gebouwde kelders van 2,30 bij 4,40 m.

De architect heeft een nieuwe kelder laten graven onder het voorhuis om de toilettengroep kwijt te kunnen zonder de opzet van het huis te onderbreken. Daarbij is in de achterhoek van het gebouw een gat gegraven om te kijken of daar ooit een kelder gezeten heeft. Dit is niet het geval; wel ligt op ongeveer 60 cm onder de grond een aslaag van ruim een centimeter dik.

De constructie van het tweede en derde gebouw noemt de architect 'dubieus'. Naar zijn mening zijn de muren ouder dan de kapconstructie. Beide panden zijn in ieder geval in het verleden ooit vernieuwd. Misschien is er zelfs een tijd geweest waarin het derde gebouw smaller was dan de eerste twee. Aan de kant waar nu de verbindingsgang is ingebouwd zou je toen langs het derde gebouw heen naar het middelste toe hebben gekund. Dit vermoeden vindt steun in andere feiten: de kelder van het derde pand loopt maar tot aan de gang, en de balklaag van de verdieping heeft een beeindiging op diezelfde plaats. De laatste balk zit namelijk dicht tegen zijn buurman aan dan de anderen. Het metselwerk tenslotte loopt om de hoek, daar waar nu de gang gelegen is.

De gevels van 'Den Swaen' in Helmond zijn gemetseld, oorspronkelijk van veldbrand stenen. De architect zegt over de gevels: "Het behoeft niet uitgesloten te worden geacht dat voor of vlak na de brand de zijgevels zijn uitgevoerd als houtskeletbouw met metselwerkvulling. De voor- en achtergevel moeten qua constructie zeker houtbouw zijn geweest. Sporen van lemen of houten vullingen zijn in voor- en achtergevel niet meer aanwijsbaar." Vooral voor de achtergevel van het voorste pand zouden sporen van het oude materiaal interessant zijn geweest. In het houtskelet is namelijk zichtbaar, dat deze gevel uitspringende verdiepingen (uitkragingen) heeft gehad. De latere -gemetselde- muur staat bovendien ongeveer 40 cm vrij van de achterste houten spanen. De heer Leesberg vermoedt hierom dat het voorhuis los heeft gestaan zonder verbinding naar de achterliggende panden. Bovendien zit op de achtergevel van het voorste pand het jaartal 1793. Misschien is in dat jaar een nieuwe achtergevel opgetrokken en zijn voor- en mid-

denhuis toen met elkaar verbonden waardoor de uitkragingen verdwenen.

Ook bij de restauratie van 1979 is deze gevel opnieuw opgetrokken. De oude stenen bleken zo zacht te zijn in verhouding tot de pleisterlaag dat bij het verwijderen van de pleister de hele muur mee zou komen. Het verwijderen van de pleisterlagen en herbouwen van de muren was noodzakelijk, omdat metselwerk en pleister in slechte toestand waren. Tijdens de restauratie "kwam de aannemer bij de burens in de slaapkamer te zitten." Ook de voorgevels van het tweede en derde huis zijn van de grond af herbouwd, evenals de zijgevel van het derde. Deze laatste vanaf de verdieping, waar de muur vrij staat van het buurhuis. Het herbouwen gebeurde met handvormstenen uit slooppanden die in kleur en maat overeen komen met de oude stenen.

HERKENBAARHEID

De architect besloot de voorgevel van het geheel te restaureren zonder de vorm te veranderen. In de verantwoording van zijn ontwerp (voor Monumentenzorg) schrijft hij: "Hoewel het verleidelijk is na te gaan in hoeverre er gegevens te vinden zijn om de voorgevel te reconstrueren lijkt het aangewezen om de huidige voorgevel alleen te conserveren." Daarbij baseert hij zich op het karakteristieke van deze gevel voor het Helmondse marktplaats. Ook Monumentenzorg is de laatste tijd meer geneigd tot bewaren dan tot terugbrengen in de (vermoedelijke) oude staat. De enige belangrijke wijziging aan de voorgevel is dan ook het aanbouwen van een 'oud' schuin luik, links aan de gevel. In de kelder zat daar het begin van een trap. Toen op die plaats de muur doorbroken werd, bleek de trap aan de buitenzijde, onder het zand, nog goeddeels door te lopen.

Naam en functie die het gebouw nu weer zou krijgen, zijn nog ouder dan het gebouw zoals het nu bijna vier eeuwen geleden gebouwd werd. Het pand wordt o.m. in 1432 en 1488 genoemd. In dat laatste jaar bewoont Thomas Muyssen van Weerdingen Den Swaen. Een tiental jaren later, dus nog ruim voor de brand van 1587, drijft 'Heil-

wig in den Swaen' een herberg van die naam aan de markt te Helmond. Weliswaar is een moderne uitspanning geen herberg, maar 'Den Swaen' is ingericht als restaurant. Een functie die historisch gezien even correct is als de naam 'Den Swaen'. De vraag is of en wanneer iemand het die oude functie hergeeft. Vooralsnog staat het huis gerestaureerd en wel te wachten op een nieuwe eigenaar.

'Den Swaen' is voor Helmond een belangrijk monument, maar ook voor Nederland heeft het betekenis. In heel ons land zijn nog maar enkele woonhuizen van voor 1600 te vinden. Zodra men harde stenen kan bakken, worden huizen naar hetzelfde model gebouwd, maar met dragende muren. Houtskeletbouw komt dan niet meer voor. We kunnen dus blij zijn dat 'Den Swaen' weer een heel aantal jaren mee kan. Van de paar monumenten die de stad heeft is het waarschijnlijk in de beste toestand. Het is alleen betreurenswaardig dat de fraaie gevel naast de grote burens nauwelijks opvalt. Zelfs als het gebouw gebruikt en onderhouden wordt zal daarin geen verandering komen, wat de gemeente ook probeert 'ter verfraaiing' van de markt.

- 1) Achter een binnenmuur die een deel van het laatste pand afsloot vond men een schouw, een verdiepte waterbak en versplinterde vloertegels.
- 2) schalie = met lei gedekt.
- 3) van Jan de Beyer.

- zaterdag 29 augustus 1991 -

HELMONDS DAGBLAD

TE HUUR

Helmond

Markt

TE HUUR

Op allereerste stand, in hartje centrum gelegen rustiek winkelpand (geheel gerenoveerd, en momenteel uitermate geschikt voor horecavestiging) met een nuttig vloeroppervlak van ca. 450 m². Een zeer aantrekkelijke, veelzijdige aanbieding, waarvan u de mogelijkheden het beste tijdens een bezichtiging in kunt schatten.

Aanvaarding op korte termijn.

Huurprijs op aanvraag.

BEVRIJDING 1944

Jan Zeeuwen

Ook onze stad had in de jaren 1943 en 1944 reikhalzend uitgezien naar de invasie. Naar de komst van de geallieerden: de Britten en de Amerikanen. Op vrijdag 22 september 1944 was het zover. Het tweede Britse leger onder generaal Dempsey trok het westelijk deel binnen; het kanaal werd de scheidslijn. Dat duurde maar enkele dagen; op 25 september 1944 juichte ook het oostelijk deel.

Een impressie van die uren uit ons centrum en de ervaring van een zevental auteurs, als zij oorlog 'aan den lijve' ervaren, bieden wij u aan. Tot de zeven behoren drie Brabanders: schrijver Bert Voeten opent de rij, als tweede Antoon Coolen en last but not least Toon Kortooms.

HELMOND, MAANDAG 25 SEPTEMBER 1944 — IN DE VEESTRAATGANG tussen meubelhandelaar van Gemert en rentenier Bogaers liggen enkele mannen. Drie Duitse soldaten, getroffen door Brits granaatvuur. Ze zijn amper herkenbaar, want hun gezichten zijn bestoft en ze dragen zwarte stoppelbaarden. Het zijn de eerste Duitse doden binnen Helmonds veste.

Mensen kijken ernaar. Ook kinderen, die voorop staan, zwijgen en met open mond de gescheurde uniformen bezien, de wonden en de rode verkleuring. Die bitterheid had Helmond nog niet ervaren.

Op de Markt vóór Centraal, loopt de ondergrondse met enkele gevangen Duitsers; zelfs in gevangenschap marcheren ze. Ook voor hen is de oorlog afgelopen. Een wordt onder de drempel van drogisterij Bonnemayer vandaan gehaald. De verschrikking is op zijn gezicht te lezen.

In de Veestraat is de ravage groot; de aanblik van een stad in oorlog. Dicht gespijkerde etalages, met daarboven kapotte ruiten en naar buiten fladderende vitrage. Zwaar beschadigde gevels en een wegdek, waaruit hele stukken zijn verdwenen. Bundels verspreid stroo, kartonnen dozen, een achtergelaten kar, waarvan een wiel het heeft begeven. De geur van paardemest en benzine.

En daar tussendoor mensen. Mannen, vrouwen en kinderen; ook leden van de ondergrondse. Allen lopen door naar het einde, naar de verwoeste brug. Naar het café van Spierings, dat volledig is bezweken; naar het pand van lunchroom De Brug, dat de schok heeft doorstaan; naar de Kasteelpoort, ambtswoning van notaris van Keulen, die nog overeind staat.

En daartegenover, aan de andere kant van het kanaal, een West-Ende, zonder ramen en deuren: een gezicht zonder ogen.

Op de Markt is er grote vreugde, omdat een spanning langzaam wijkt. Veel mensen lachen, enkelen zingen. Een pistonist zet op zijn schuiftrombone de eerste tonen van het Wilhelmus in. Plots klinkt het God save the King.

In de koepel van een tank saluëert een soldaat.

Bloemlezing uit oorlogsliteratuur als aandenken aan de bevrijding van
Helmond op 25 sept. 1944.

DOORTOCHT

Breda, 10 mei 1940 — Oorlog. — Het wilde niet tot me doordringen, toen ik vanmorgen om vijf uur ontwaakte onder het gedender van vliegtuigen. Ik keek uit het raam. In de grijze ochtendstraat groepten mensen samen. Hun hoofden hingen achterover, alsof ze naar lucht snakten. Langs de hemel zag ik uit het oosten de eskaders naderen, symmetrisch als troepen ganzen op trek. Er gebeurde niets.

Beneden mij kraakte de stem van een radiospreker. Ik hoorde: „.....landingen van parachutistenvliegvelden gebombardeerdde verdediging paraat”.

Plots had het gebeuren mij vast. Dat nazileger is niet te houden. Wat moeten wij met ons legertje, dat zo op gemoedelijke verhoudingen en O en O-avonden is ingesteld, tegen het Kadaver-Gehorsam? Wat betekent de waterlinie tegen luchtlandingstroepen? Wat de peelversterkingen tegen duikbommenwerpers en zware artillerie? Wat onze geest van „het zal wel loslopen” en „leve het colbertje” tegen de ingepompte drang naar „Lebensraum” van een in laarzen en koppelriemen opgevoede jeugd?

Zulke gedachten besprongen mij, toen ik naar mijn redactie-bureau reed.

In de zetterij ratelden de Linotypes als een serie zware MG's. In de telexkamer rinkelden onophoudelijk de alarmschellen. Er werd onder hoge druk gewerkt. De radio gaf berichten van de luchtwachtdienst, vaderlandse hymnen en toespraken van autoriteiten. We wilden alles tegelijk lezen en horen. Om negen uur ging de eerste editie de deur uit. Het publiek, dat het gebouw van mijn krant belegerde, strekte de handen naar het nieuws alsof het daarmee zijn elementaire behoeften moest bevredigen.

Sirenes huilden vandaag de hele dag over de stad. De eerste keer was het nog enigermate een sensatie. Nu - het is negen uur in de avond - vervloek je dat gejang. Er zitten weer Messerschmidts in de lucht. Door het monotone gezoem slaat nu en dan het gebas van afweergeschut.

Langzaam schrijf ik weer dat woord: *oorlog*. De letters vallen als loodfiguren van mijn pen. Zij verbinden mij met begrippen als massamoord, vernietiging nood, overwoekering van cultuurwaarden, vrijheidsberoving, terreur. Ik denk aan mijn vader, die met zijn regiment in de peel staat, aan mijn makkers overal aan het front, aan mijn joodse vrienden, die weten wat zij te wachten hebben van een duitse bezetting. Ik zie de gesneuvelden liggen naast hun wapens, de zwaargewonden in de schokkende ambulancewagens, de puinhopen van steden en dorpen.

Duizend beelden vullen mijn kleine kamer. Ik weet, dat de chaos over mij komt, over mijn volk, over de hele wereld. En ik denk aan wat de Duitser Goethe schreef: „Der Mensch muss wieder ruiniert werden”.

De afbraak is begonnen.

OORLOGSVLIEGER

Het is alsof men alle dorpen van noord-Frankrijk verbrandt, zonder door hun opoffering de Duitse opmars ook maar één halve dag te vertragen. Toch zie ik het allemaal branden, van Duinkerken tot aan de Elzas: de dorpen, de oude kerken, de oude huizen en de vrachten goede herinneringen, die daarmee verbonden zijn, de mooie schoongeboende, notenhouten parketvloeren, de mooie stapels linnen in hun kasten, de schone kanten gordijnen voor hun ramen, die tot nog toe nooit gesleten zijn

Branden is een groot woord, wanneer men van tienduizend meter afstand kijkt, want eigenlijk zie ik alleen maar een lichte, onbeweeglijke rook als een soort witachtige rijp op de dorpen en de bossen liggen. Het vuur werkt als een verborgen spijsvertering. Gezien op een schaal van één op tienduizend lijkt ook de tijd vertraagd, omdat er geen beweging meer te zien is. Er zijn geen knetterende vlammen meer, geen brekende balken, geen draaikolken van zwarte rook. Er is alleen nog maar in amber gestolde, grijsachtige melk.

Zal men dat bos nog kunnen genezen? Zal men dat dorp nog genezen? Van waar ik toekijk, teert het vuur als een langzaam slepende ziekte voort.

Hier is nog veel over te zeggen. 'We kunnen niet op een paar dorpen kijken'. Dat heb ik horen zeggen. En dat woord was op zijn plaats. Als er een oorlog aan de gang is, is een dorp niet meer een knoop van samengebonden tradities. Onder de handen van de vijand is het maar een rattenest meer. Alles verandert van betekenis. Kijk die bomen: ze zijn driehonderd jaar oud en ze beschutten het huis van uw familie. Maar zij hinderen het schootsveld van een luitenant van twee en twintig jaar. Hij stuurt dus vijftien man uit, om het werk van de tijd bij u te komen vernielen. Om tien minuten te kunnen schieten, verbruikt hij drie honderd jaar geduld en zon, drie honderd jaar erediens rond het huis en van verlovings in de schaduw van het park. Ge zegt hem:

'Maar mijn bomen!'

Hij luistert niet naar u. Hij voert oorlog. Hij heeft gelijk.

Maar nu verbrandt men de dorpen al om oorlog te spelen - waarbij men op een zelfde manier parken verwoest, als men bemanningen opoffert of infanterie tegen tanks inzet. Er heerst een onuitsprekelijk gevoel van onbehagen. Want niets dient meer tot iets.

Uitgave: Ad Donker, Rotterdam

VAN HET WESTELIJK FRONT GEEN NIEUWS

Een gans braden is een langdurige geschiedenis, zelfs als ze jong en vet is. We doen het daarom om de beurt. De een bedruipt hem, terwijl de ander ondertussen een dutje doet. Langzamerhand begint zich een heerlijke geur door het hokje te verspreiden. Het gedruis van buiten begint in elkaar te vloeien.

Half droom je, maar het besef van de dingen, die gebeuren, raak je niet geheel kwijt. Ik zie slaperig hoe Kat de lepel opheft en weer laat zakken; ik houd van hem, van zijn schouders, van zijn hoekige gebogen figuur. En tegelijk zie ik achter hem bossen en sterren en een vriendelijke stem zegt geruststellende woorden tegen mij; tegen mij, een soldaat, die met zijn grote laarzen, zijn koppel en zijn broodzak heel klein onder de hoge hemel zijn weggeteje gaat, dat vóór hem ligt; de soldaat die zo gemakkelijk vergeet en die nog maar zelden bedroefd is; die altijd maar verder gaat onder de grote, nachtelijke hemel.

Een kleine soldaat en een vriendelijke stem; en als nu iemand hem nog eens zou willen strelen, zou hij het misschien niet eens meer kunnen begrijpen, die soldaat met zijn grote laarzen en zijn dichtgesnoerd hart, die marcheert omdat hij zulke grote laarzen aan heeft, en alles vergeten is behalve dat marcheren.

Staan daar ver aan de horizon geen bloemen, en een landschap dat zo vredig is, dat hij erom zou kunnen huilen, die soldaat? Ziet hij daar geen beelden, die hij nooit verloren heeft, omdat hij ze nog nooit had bezeten, verwarrend, maar voor hem toch voorbij? Staan daar niet zijn twintig jaren?

Is mijn gezicht nat, waar ben ik toch? Kat staat voor mij; zijn reusachtige schaduw valt over mij heen, als of het een veilige schuilplaats was. Hij praat zachtjes, glimlacht en gaat naar het vuur terug.

Dan zegt hij: „Hij is klaar”.

„Ja, Kat”.

*

We gaan naar onze barakken. Buiten is weer de hoge hemel met de sterren; het begint al te dagen; ik loop eronder, een soldaat met grote laarzen en een volle maag; een kleine soldaat in de vroege morgen; maar naast mij, gebogen en hoekig, loopt Kat, mijn vriend. In de schemering duiken de omtrekken van de barakken voor ons op en beloven ons veilige slaap.

*

Hij sneuvelde in oktober 1918, op een dag, dat het zó rustig en stil was op het gehele front, dat het legerbulletin zich tot dat ene zinnetje bepaalde: „Van het westelijk front geen nieuws”.

Hij was voorover gevallen en lag op de grond alsof hij sliep. Toen men hem omdraaide, zag men, dat hij niet lang geleden kon hebben. Over zijn gezicht lag zulk een rust, dat het wel leek, alsof hij dankbaar was, dat het zó met hem was afgelopen.

DE DOOD VAN EEN AMERIKAANSE KAPITEIN

Het sneuvelen van een amerikaanse kapitein en van de indruk, die dat op zijn manschappen maakte. Zijn lijk werd uit de heuvels van Italië omlaag gebracht en op de grond gelegd naast vier andere dode mannen. Ernie keek toe en schreef:

„Een soldaat kwam, keek erop neer en zei daarop luid: God damn it. Dat is alles wat hij zei en toen liep hij weg.

Een andere kwam aangelopen en zei: God damn it, to hell anyway! Hij keek nog enkele seconden neer, draaide zich om en vertrok.

Een andere man kwam. Ik geloof, dat hij officier was. Het was moeilijk in het halve licht officieren van manschappen te onderscheiden, want zij hadden allemaal baarden en zagen er vuil uit. De man keek in het gezicht van de dode kapitein en sprak hem toen rechtstreeks toe, alsof hij nog leefde: I am sorry, old man.

Toen kwam er een soldaat, die bij de officier stond en voorover boog en ook hij sprak tot zijn dode kapitein, niet fluisterend, maar oh zo teder en die zei: I sure am sorry, Sir.

Toen hurkte de eerste man neer en nam de hand van de kapitein in de zijne en hij zat er een volle vijf minuten en hield die dode hand vast en keek gespannen in dat dode gezicht. En hij sprak geen woord, al die tijd dat hij daar zat.

Eindelijk liet hij de hand neer. Hij reikte vooruit en schikte zachtjes de punten van de boord van de kapitein en toen, op een of andere manier, herschikte hij de gerafelde randen van de uniform rond de wond en toen stond hij op en liep hij de weg af in het maanlicht.
Helemaal alleen”.

ADAM, WAAR BEN JE?

Eerst zagen ze een groot, geel, droefgeestig gezicht langs zich heen gaan, dat was de generaal. De generaal zag er moe uit. Terwijl hij gejaagd langs de duizend mannen liep, leek het of hij moeizaam zijn hoofd meestorste; de traanzakjes in zijn ooghoeken waren blauw aangelopen, zijn ogen zagen geel van de malaria, en verder had hij de slappe mond en dunne lippen van een man, die eeuwig pech heeft.

Hij begon zijn inspectie bij de rechterhoek van het bestoven carré, monsterde met trieste blik de manschappen, maakte de hoeken nonchalant, zonder elan en precisie, en ze zagen het allemaal; op zijn borst had hij onderscheidingen genoeg, het schitterde er van zilver en goud, maar om zijn hals had hij niets. En ofschoon ze wisten dat het kruis om de hals van de generaal niet veel te betekenen had, gaf het hun toch een lam-lendig gevoel, dat hij zelfs dat niet bezat. Die magere generaalsnek, zonder versierselen, deed denken aan verloren veldslagen, aan wanordelijke terugtochten, aan verwijten, pijnlijke, bitse verwijten, zoals hoge officieren die elkaar toevoegen, aan ironische telefoongesprekken, aan overgeplaatste stafchefs en een moede, oude man, die zich geen illusies meer maakte als hij 's avonds zijn uniform uittrok en met zijn dunne benen en zijn door malaria uitgeteerd lichaam op de rand van zijn bed een borrel ging zitten drinken.

Alle drie honderd drie en dertig maal drie man, die hij passeerde, voelden iets ongewoons: verdriet, medelijden, angst en een heimelijke woede. Woede om deze oorlog, die al veel te lang geduurd had, veel te lang dan dat er nog een generaal had mogen zijn zonder de passende versierselen om zijn hals. De generaal hield zijn hand aan zijn versleten kepi, zijn hand hield hij tenminste correct, en toen hij bij de linkerhoek van het carré gekomen was, maakte hij zijn draai wat scherper, liep naar het midden van de open zijde, bleef middenin staan, en de zwerm officieren groepeerde zich losjes en toch niet helemaal zonder discipline om hem heen; het was een beetje deerniswekkend de generaal daar te zien staan, zonder versierselen om zijn hals, terwijl anderen, die in rang beneden hem stonden, het kruis in de zon konden laten schitteren.

Uitgave: Leopold b.v.

B. V. Uitgeverij Nijgh en van Ditmar

B. V. Uitgeverij WP van Stockum & zn.

TSJECHISCHE SUITE

Lidice, een glooiende grasvlakte in het midden waarvan, met heldere bloemen aan de voet, een hoog, eenzaam kruis staat — meer is het niet. Het is min of meer een toeval dat ik het zag. Op een tochtje van Dobris over Praag naar Louny, dat kleine, aardige stadje in het gebergte bij de Duitse grens, zag ik het richtingbordje: Lidice. Het was bij een slingerende zijweg, die de laagte inging.

Met de klank die de naam heeft in de Tsjechoslowaakse mond en de Tsjechoslowaakse oren, eigenlijk moet ik zeggen in het Tsjechoslowaakse hart, was ik al een beetje vertrouwd: een klank van wonde, van nimmer te stillen rouw en van een ontzetting, waarvan men niet meer geneest.

De naam op het richtingbordje herkenkend, had ik hem luid uitgesproken voor ik het wist. Mijn gastvrouw in de auto, een doktersvrouw uit Louny, vroeg of ik het wilde zien. Het was een afstand van slechts een paar kilometer. De chauffeur had al iets snel in het Tsjechisch gezegd, remde en wendde de wagen. Wij reden langs het bordje.

De weg ging de laagte in. De afstand was inderdaad kort. Daar zag ik al het hoge, houten kruis en het groen van het gazonnetje aan de voet van dit kruis en de lieve, heldere kleuren van een fris en welonderhouden bloemperk. Altijd weer verstillen zulke drama's daartoe: tot bloemen en het kruis, die laatste toeverlaat der snikken van de menselijke smart over de misdaad van Herodes, die de onnozelheid vermoordt.

Na de zomerhitte was het een dag van koelte onder een voortdurend betrokken hemel. Het regende niet. Maar er stond een straffe, stijve wind, die onze adem beving zo gauw toen wij uit de auto waren gestapt, en waartegen we moeizaam de vlakte ingingen om te blijven staan op een hoger punt, waar de dalkom van het weggevaagde Lidice voor ons lag.

Uitgave: Nijgh en van Ditmar, Rotterdam

DE ZWARTE PLAK

Ook moeder Poels van de Antoniushoeve in Horst-America valt een onderscheiding ten deel voor het verzetswerk in de Peel, door haar, haar man en kinderen bedreven.

Maastricht — Moeder Poels staat klein en sprakeloos in de grote schouwburg-zaal. In de eerste rijen zitten de vader van Alphons, de vader van Martin, de vader van Harrie, de vader van de Witte. Ook Cor van de Eykenhof is aanwezig. De Poelsen brengen hun oude moeder naar haar plaats. Ze zit daar stil voor zich uit te kijken. Als de zaal volgestroomd is, begint de plechtigheid. Men volgt elke figuur, die zich uit de rijen losmaakt en langzaam naar voren gaat om op het podium de Medal of Freedom te ontvangen. Onophoudelijk flitsen de blitzlampen. De ouders van de gevallen jongens komen een voor een. Zij staan enkele ogenblikken eenzaam tussen de hoge Amerikaanse officieren. Eenzaam, want hun jongen, voor wie deze Medal of Freedom geldt, is niet hier.

Plotseling klinkt ook de naam van moeder Poels. De oude vrouw kijkt snel naar haar jongens; een beetje hulpeloos, alsof ze zeggen wil: „Laat mij toch niet alleen!”

Zij knikken haar bemoedigend toe. Zij moeten er stil om lachen. Nooit is zij bang geweest. Zij pareerde met die wonderbaarlijke rust en kalmte meer-malen een bende woeste gestapo-mannen of Grüne Polizei. Nu aarzelt zij en durft nauwelijks de verdiende onderscheiding te aanvaarden. Als de jongens voor de tweede maal dringend knikken, staat ze op. Onder een schier eindeloos applaus gaat de kleine, oude vrouw tenslotte naar voren. Glimlachend decoreert de Amerikaan haar. Dan drukt hij lang en warm de vereelde hand

Een radio-reporter wil moeder Poels enkele woorden laten zeggen voor de microfoon, maar zij schudt het hoofd en is blij als ze weer naast haar zonen zit. „Laat ons gauw naar huis gaan”, zegt ze fluisterend, „ons roodbonte zal nu wel moeten kalven”.

Zo is het kleine leven. Zo is het nu eenmaal.

De oude vrouw hangt de Medal of Freedom aan het portret van vader Poels. Een stil en simpel gebaar. Dan kijkt ze naar buiten. Naar het kruis.

Uitgave: Westers, Utrecht

JEUGDHERINNERINGEN AAN HELMOND

Mevrouw M.J. Biemond-Kam

Marie Kruseman (1862-1950), een van Nederlands eerste maatschappelijk werk(st)ers en moeder van de schrijfster van de volgende bijdrage.

Speurend in Helmonds politieke verleden vóór de tweede wereldoorlog stuitte ik, voor de ouderen van ons waarschijnlijk vanzelfsprekend, op de naam van Ir. J. B. KAM. We kunnen rustig stellen dat Kam naast personen als Jos van Wel, een van de belangrijkste figuren in Helmonds vooroorlogse gemeentepolitiek was: in 1904 gekozen tot raadslid (als de ene vertegenwoordiger van de protestants-liberale bevolkingsgroep, naast de welhaast boven de politieke partijen staande protestantse kasteelheer), als opvolger van P.F. van Vlissingen, is hij tot aan zijn dood in 1932, aan één stuk raadslid gebleven. Wel een blijk van het vertrouwen dat hij bij zijn kiezers genoot. Maar al in de tijd vóór zijn raadslidmaatschap was hij actief bij het maatschappelijke leven in Helmond betrokken. Geen vreemd verschijnsel voor een sterk sociaal-opgevoede domineeszoon, die vóórdát hij naar Helmond kwam, o.a. bij de Delftse Gist- en Spiritusfabriek had gewerkt, waar een verlicht-sociaal ondernemer als J.C.v.Marken directeur was. Ir. Kam had zich daar o.a. met het ontwerpen van arbeiderswoningen, zoals die uiteindelijk gerealiseerd werden in het Agnetà-Park, beziggehouden. In Delft had hij ook zijn toekomstige vrouw Marie Kruseman, een van Nederlands eerste sociale werkers, ook in dienst van Marken, leren kennen. Ir. Kam zette zich in Helmond allereerst in voor de totstandkoming van de waterleiding, en was actief betrokken bij de reconstructie van de ingestorte watertoren (1899). In 1902 werd hij lid en in 1905 voorzitter van de Gezondheidscommissie, die onder zijn leiding heel wat belangrijk werk heeft verricht. Gedurende zijn raadsperiode was hij lid van talloze raadscommissies. De Zuid-Willemsvaart van 7 juni 1932 heeft in zijn overlijdensbericht bijna een hele kolom nodig om al zijn maatschappelijke activiteiten op te sommen. Zo hield hij zich niet alleen via de Gezondheidscommissie bezig met (het toezicht op) de woningsbouw, maar hij was sinds 1913 als lid van de commissie van toezicht op 't Volksbelang' actief bij de toen zeer moderne aanpak van de volkswoningbouw door deze woningbouwvereniging betrokken. Ook al behoorde hij door zijn protestants-liberale achtergrond tot een politieke minderheid, toch werd hij om zijn ijver en kennis van zaken door allen gepre-

zen. Met de invoering van het algemeen kiesrecht na 1918 werd hij lijsttrekker van de onafhankelijke-protestants-liberale fractie. Zijn populairiteit bleek o.a. bij de raadsverkiezingen van 1923 toen de door hem aangevoerde lijst van 'vrijzinnigen' bijna 1/3 van de totale stemmen behaalde en zes van de vijftien raadszetels kon bezetten. Een voor een rooms bolwerk als Helmond wel merkwaardige verkiezingsuitslag, die overigens sterk beïnvloed werd door de verdeeldheid binnen het plaatselijke r.k. partijpolitieke kamp (Jos van Wel contra Boelen & Coovels). Kortom, Ir. Kam was een markante persoonlijkheid in het vooroorlogse Helmond, een nadere studie waard, vond ik, waarvoor ik o.a. bij nabestaanden uit zijn kring te rade ging. Zo kwam ik ook bij zijn jongste dochter, Mevrouw M.J. Biemond-Kam terecht. Uit het ene interview dat ik met haar had groeide een hele correspondentie, waarbij Mevrouw Biemond-Kam mij regelmatig stukjes jeugdherinneringen aan Helmond, toestuurde. Deze korte schrijfsels waren zo aardig dat zij, naar mijn mening, een groter lezerspubliek verdienden, wat bij deze, dankzij de vriendelijke toestemming van Mevrouw Biemond-Kam, dus gebeurt. Met de tot nu toe door Mevr. Biemond-Kam toegestuurde verhalen kunnen we nog wel enkele nummers vooruit, de lezer zij gewaarschuwd ! Ik hoop dat men in iedergeval evenveel plezier aan de verhalen zal beleven als ondergetekende. Rest de redactie nog te vermelden dat deze jeugdherinneringen vooral persoonlijke indrukken weergeven en geen aanspraak maken op historische exactheid. De redactie heeft de verhalen in originele vorm weergegeven. Tenslotte zij nadrukkelijk vermeld dat het copyright bij Mevrouw M.J. Biemond-Kam blijft berusten.

drs G.v. Hooff

HELMOND IN HET BEGIN VAN DE TWINTIGSTE EEUW

Het was in 1889 dat mijn vader ir.J.B.KAM civiel en bouwkundig ingenieur (Delft) in Helmond kwam als directeur van de in dat zelfde jaar opgerichte Koninklijke Nederlandse Machinefabriek v/h E.H.Begemann. De heer Begeman die al eerder aan de firma verbonden was werd nu ook directeur van de Naamloze Vennootschap. Mijn vader was geboren op 27 november 1860 te Piershil op het eiland Beijerland waar zijn vader stond als predikant van de Nederlandse Hervormde Gemeente. Op 30 september 1889 trouwde mijn vader met mijn moeder Maria Kruseman geboren op 14 juli 1862 te Nieuwkoop waar haar vader óók predikant, was bij de Remonstrantse Gemeente. Zo kwamen mijn ouders te wonen in het stadje Helmond als protestanten, terwijl daar toen ongeveer 98% van de bevolking katholiek was. Ikzelf, de schrijfster dezes ben geboren op 6 februari 1902, het 5e en jongste kind. Mijn herinneringen gaan dus terug van het begin van deze eeuw tot 27 mei 1924 toen ik in het huwelijk trad met Cornelis Biemond, civiel ingenieur. Wij vestigden ons in Amsterdam waar mijn man ingenieur en later hoofdingenieur was bij Publieke werken van de gemeente. In 1937 werd hij directeur van gemeentewaterleidingen. Mijn vader overleed op 6 juni 1932, mijn moeder overleefde hem tot zij in november 1950 overleed. Hoewel ik in die jaren geregeld te Helmond kwam om mijn ouders te bezoeken kan ik met het noteren van mijn Helmondse herinneringen niet veel verder gaan dan 1924.

H E T S T A D J E

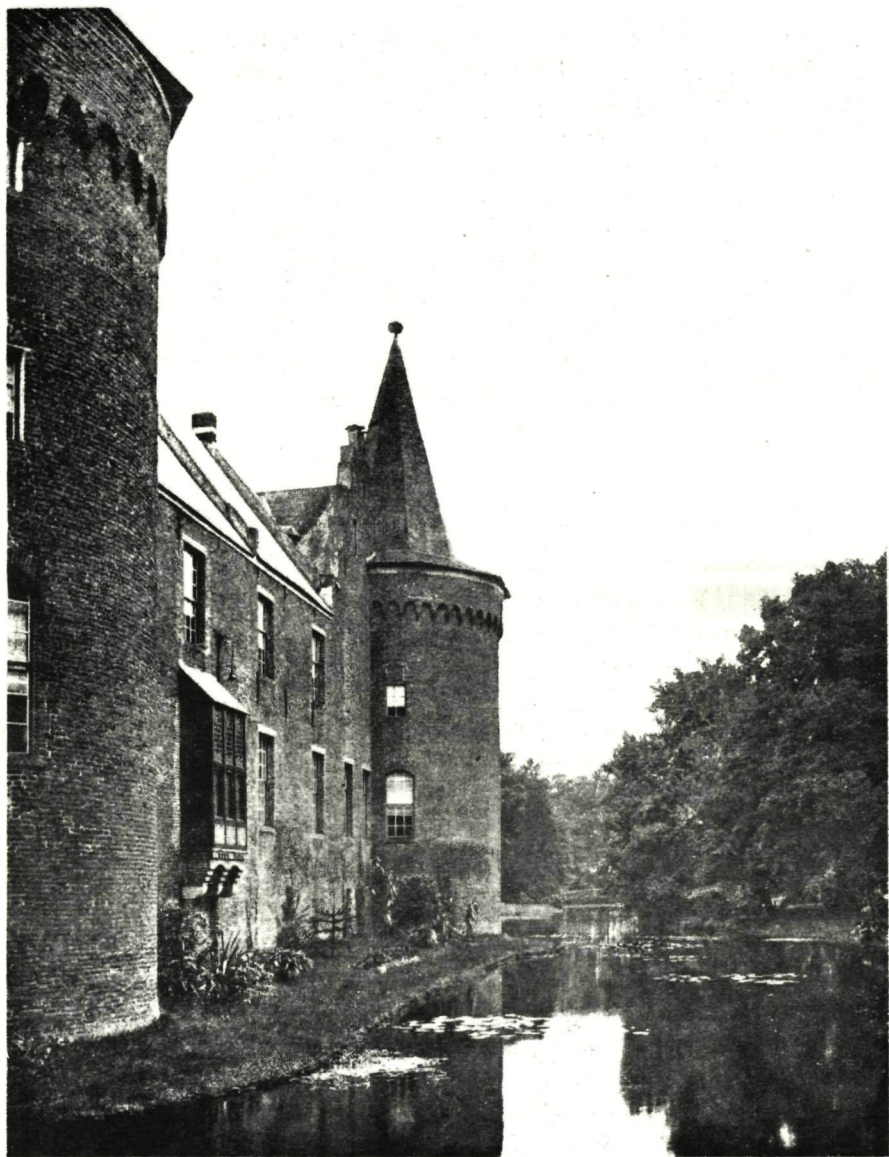
Als eerste noem ik het kasteel dat in mijn jeugd jaren nog bewoond werd door de familie Jhr. Carel Frederik Wesselman van Helmond. Hij was gehuwd met jonkvrouwe Marie de Jonge van Zwijnsbergen. Zij hadden twee dochters : Emilie en Betsy. Als kind kwam ik wel eens op het kasteel spelen met Betsy die enige jaren ouder was dan ik en die een franse kinderjuffrouw had genaamd Rose. Ook kwam ik er samen met mijn vriendin Reiniera Wesselman van Helmond, haar vader was een jongere broer, Emile geheten, hij woonde op de villa "Jachtlust". Maar we gaan het kasteel bekijken, eerst de poort door en dan een lange oprijlaan van eiken of iepen dat weet ik niet. Deze bomen werden ineens gekapt ik denk omtrent 1910/1911 en iedereen vond dat zonde maar onder architectuur van de toen zéér bekende tuinarchitect Springer kwamen er toen brede grasbermen en daarachter een dichte rij van rhododendrons en dat vonden de meeste mensen toch veel mooier. Aan het eind van deze laan zag men de slotgracht en de tuin met gazons en enkele witte beelden. De weg boog linksaf en tussen de uitkijktoren en de wal-muur ging men dan weer rechts over de brug naar de poort die overdag altijd open stond. De binnenplaats, grijs gepleisterde muren en in de keienbestrating was duidelijk in witte keien te zien het jaartal 1402. Binnenplaats recht oversteken, hardstenen trap op van, naar mijn schatting, acht tot tien treden, glazen deuren open maken en men stond in de "blauwe zaal". Dit was eigenlijk een héle grote vestibule waarin alle mogelijke meubelstukken stonden, een deur, rechttegenover de ingang leidde naar een kleinere serre die later (ik denk ± 1918) vervangen werd door een grotere tuinkamer. Een rustieke brug leidde vandaar over de slotgracht naar de tuin. Het meest attractieve van deze tuin was voor mij als kind de speelplaats met een héél bijzondere schommel, een wip en zelfs een klein draaimolentje dat je zelf kon bewegen.

Terug naar de blauwe zaal, vandaar naar de westelijke vleugel, de "witte" zaal en daaraanvast de torenkamer de "witte kapel" genaamd en vandaar een klein stukje

gang naar de kamer van de kasteelheer die onder mijn vaders architectuur van een eiken ? houten lambrisering en een uitgebouwde erker was voorzien. Terug naar de blauwe zaal en nu naar de oost-vleugel waar de eetzaal en daaraanvast als torenkamer de zitkamer van mevrouw Wesselman zich bevonden. Verderop in deze vleugel de speelkamer waar ik met Betsy's poppen speelde. en de slaapkamers van de familie. Wij mochten ook eens onder geleide van "Peer" de bovenverdieping zien met talloze zolders waar je soms niet op mocht lopen. Peer wist precies waar het gevaarlijk was, soms nam hij een stok en liet die in een gat wegzinken, niemand wist precies waar dat gat op uitkwam, alles héél mysterieus. In het oude gebouw waren dan ook eigenlijk permanent reparatiewerkzaamheden aan de gang. Dit had tot gevolg dat Nard Ceelen, de knecht van Nijns de timmerman daar bijna altijd werk te doen had. Wanneer wij Nard nodig hadden omdat er bij ons iets moest getimmerd worden dan moesten we hem bijna altijd van het kasteel halen.

Had Nijns dan geen andere knechts ? zal men verwonderd afvragen. Ja zeker wel maar wij wilden alleen Ceelen en we kregen hem ook, dat sprak vanzelf.

In de winter als het flink gevroren had dan moest Peer eerst de dikte van het ijs onderzoeken en als het dan dik genoeg was mochten wij en de kinderen van de school aan de Wilhelminalaan daar schaatsen rijden. Ik heb daar mijn eerste pogingen op de gladde baan beproefd op kleine friesse schaatsjes toen ik 4 jaar was. Maar ieder jaar was er niet zulk sterk ijs, ik herinner me wel dat ik met mijn vriendin Reiniera samen, de armen gekruist de vijver bereden. Wij hadden wel een geprivilegeerde positie want als we te koud werden kregen we in de keuken onder de gewelven een lekkere kop chocola van de keukenmeid, ik geloof dat ze Gonda heette. Van het ijs liepen we over een klein strookje gras en kwamen dan zo in de keuken. Op oude foto's is het ook duidelijk te zien dat het kasteel toen niet direct in het water stond, er was een smalle groene strook tussen kasteel en slotgracht.

Er waren vier straten die trottoirs hadden, de Veestraat, de Markt, de Kerkstraat en het Meistraatje. De bestrating was met gladde keien, de trottoirs met een kleiner soort keien. Ik weet nog dat de Molenstraat trottoirs kreeg en dat waren toen, o grote nieuwigheid, vierkante grijze tegels. De Watermolenwal was met klinkers bestraat maar overal, óók op de Steenweg waren de voetpaden van platgetrapte aarde die, doordat er leem in de grond zat tamelijk stevig waren, alleen als het flink geregend had veranderden ze in een modderpoel, maar dat hinderde niet zo erg want iedereen liep midden op straat. Verkeer zoals we dat nu kennen was er niet.

V E R K E E R

Dat waren voornamelijk de Brabantse boerenkarren op twee wielen met een paard ervoor dat langzaam voortsjokte, de voerman liep er als regel naast. In de zomer was het paard behangen met een geknoopt net met rode kwasten en koperen bellen, hiermee kon hij de vliegen van zich afschudden. Een enkele hittekar reed soms wat sneller, verder handkarren (ook stootkarren genaamd) kruiwagens en hondenkarren. Dit waren dikwijls broodkarren waar de hond dan onder was gespannen en die zo de man die duwen moest hielp met zijn zware last. Later werden de hondkarren verboden. Een doodenkel rijtuig of de marrechaussées te paard die hoorde men wel aankomen en dan ging men wel opzij. De fiets was tot ± 1912 nog een luxe die alleen de betergesitueerden zich konden permitteren om er tochtjes op te maken. Weldra werden ze toch door de slaggers aangeschaft om hun loopjongens tot snelle fietsjongens te maken. Er waren in Helmond drie auto's herinner ik me zo omtrent 1910, mijn broers kenden ze niet aan het automerk maar aan de eigenaars. Toen kwam er een grote auto bij, zwart met geel van buiten, beige van binnen en die was van 't Kasteel. Een aantal mensen hadden ook Paard-en-rijtuig, soms met koetsier en palfrenier.

De koetsier van 't kasteel, Piet van Kampen had chaufferen geleerd en nu was hij om beurten chauffeur en koetsier. De gasten werden als regel met de "rode brik" van 't station gehaald. Dit was een rijtuig waarin men zat dwars op de rijrichting, er was één portier achterin en koffers konden er bovenop. Die brik was van buiten zwart met rood, vandaar de naam.

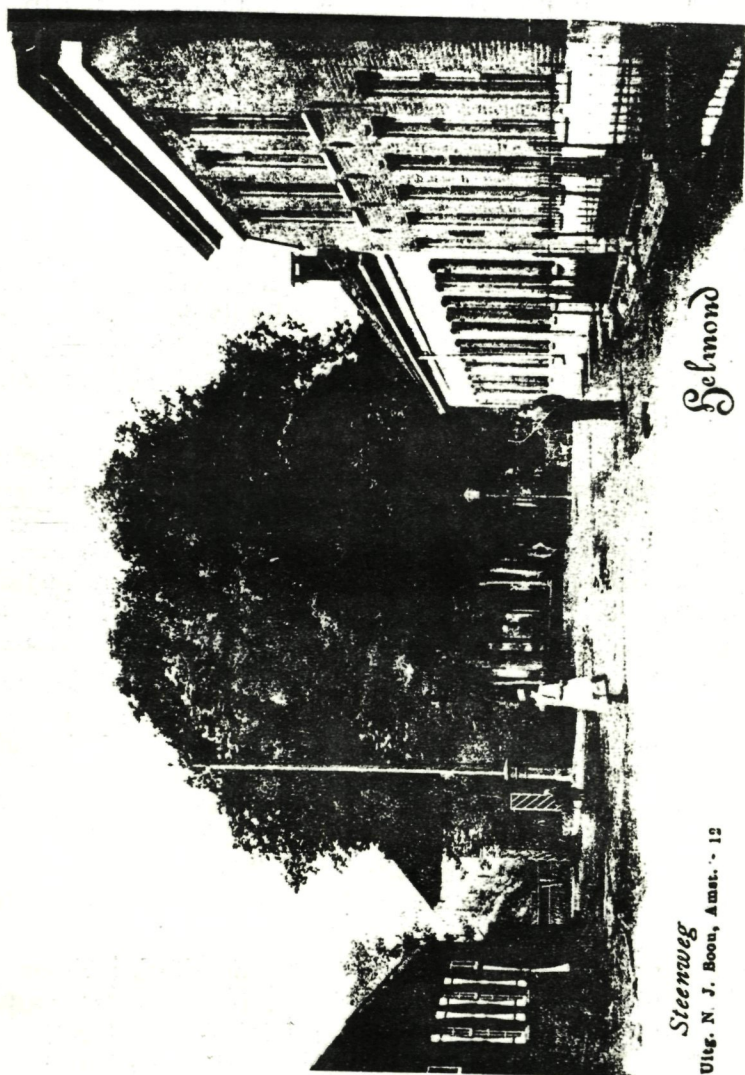
D E T R A M

Ook was er nog de tram "de Bossche moordenaar" bijgenaamd, die reed tussen den Bosch en Helmond en voor de tussenliggende dorpen was dat natuurlijk een ware uitkomst. Hij reed van het station, langs de Kerkstraat, over de markt en Binderseind over de "trambrug" en verder langs het kanaal.

Toen ik 4 of 5 jaar oud was (dus ± 1907) kwam er een nieuwe tram van de "Meyerij" van Eindhoven over Geldrop en Mierlo naar Helmond station en dan door naar Asten. Hij stopte vóór ons huis en liet dan, behalve stoom ook een vervaarlijke hoeveelheid stinkende geelsmook ontsnappen. Tegen deze luchtvervuiling zou men nu in opstand komen, toen verdroeg men het zonder mopperen. Wij maakten een dankbaar gebruik van deze tram door na een lange wandeling in Mierlo op te stappen en ons thuis te laten brengen.

S T R A A T T Y P E N

Helmond was nog zo klein dat er bepaalde straattypen waren die iedereen kende zoals: "Vuil Mieke", dit was een oude vrouw met het zwarte vuil tussen de rimpels van haar gezicht, ze droeg het "witte" vrouwenmutsje maar dat was ook bijna zwart. Haar schort droeg ze als een zak vóór zich, er zat een pannetje in, zei men, waarin ze eten verzamelde dat ze bedelde bij de deuren. Een dergelijk type was "Lein den Haas", ze woonde in

Steenweg

Uitg. N. J. Boon, Amst. - 12

Gelmond

een éénkamerwoning in 't Hool, een steegje tussen markt en Koninginnewal. Lein den Haas is de baas van 't hool, diabool, diabool. Ze woont tegenover de Zustersschool, die.....aa.....booooool'

Dat zongen de kinderen als ze haar zagen. Toen ze eindelijk ziek werd haalde men haar uit huis en bracht haar in het Gasthuis, waar ze werd gewassen en kort daarna stierf. Haar huisje waar ze leefde met een kat en een kraai moest worden uitgemest, het vuil lag er tien cm. dik werd verteld.

Dan was er ook nog Nol een klein gedrochtelijk mannetje die iedereen ook kende, hij zong soms liedjes, een soort narrenfiguur was het, hij vroeg geen geld voorzover ik weet, maar nam het wel aan als men het hem gaf.

Ook was er Sina den Taand, maar die bedelde niet hoewel iedereen haar kende en noemde naar die "éne grote tand die ze nog in haar mond had. Ze woonde in een huisje van één kamer aan de Steenweg vlak naast Geenen. Het huisje was naar ik geloof achter tegen de muur van de zaal van Geenen gebouwd, nu zijn die huisjes verdwenen. Ze hield in die éne kamer een snoep tafel waar de zuurtjes, de koekjes, de peper muntjes en de "brokken" (brui ne ulevellen) enz. op schoteltjes lagen. Hier kwamen de kinderen hun Zondagscent versnoepen en ze hield de koopwaar goed in het oog terwijl ze ondertussen kippen of ander gevogelte plukte. Ze kookte, sliep, at en dronk en plukte terwijl ze ook nog haar winkeltje hield dat wel niet veel zal hebben opgebracht. Bet Musch was ook voor iedereen een bekende, ze was een grote struisse vrouw, haar mutsje was ook niet altijd schoon en mijn moeder zei dat je precies kon zien waar ze ophield haar armen te wassen. Ze liep met opgestroopte mouwen, en maakte op onze school iedere morgen de kachels aan, in de vakanties gaf ze grote schrobbeurten. Ze werkte ook op Vaders kantoor als schoonmaakster. Haar man was klein en dik en iedereen wist dat hij een "zuiplap" was. Iedere donderdag kwam "Jantje Garnaal" in de stad, 'smorgens met de eerste trein uit Scheveningen. Hij droeg een ronde zwarte hoed met brede rand en een blauwe schippers-trui, een juk op de schouders met twee grote manden vol vis en "Garnauwe" zoals hij voortdurend riep. Hij was honds brutaal, keek overal naar binnen en trachtte zijn

waar op te dringen. Maar de visliefhebbers hadden niet veel keus, er was op de Watermolenwal nog: Kees Kaas, die verkocht vis en kaas. "Ik ben 10 jaar botboer geweest in Amsterdam" zei hij tegen mijn moeder, "maar zal ik U eens wat zeggen mevrouw? 't is hier geen eetland, 'tis hier een vreetland!"

Met een lichtgekleurd houten tonnetje op een kruiwagen kwam "Nariske" langs de deuren en riep: "Kéérenemik, Kéérenemik" dan kwamen de vrouwen naar buiten met een kan waarin dan de karnemelk werd geschonken.

Ook langs de deur kwam Nolda, ze was een rustige vriendelijke vrouw en ze verkocht de cacao en chocolade van de cacaofabriek in bussen waarop stond "Helm cacao" en "Helmond Kaldenkirchen".

Een héél populaire figuur was Koos de bruggewachter. Het was een zware korte dikke man met een blauw schipperstrui aan en een donkere pet met glimmende klep op het hoofd. Wanneer er een schip door de ophaalbrug moest dan draaide hij die met de hand omhoog met de hulp van een handle waardoor een tandrad werd bewogen, ik geloof dat zo'n instrument een kaapstander heette maar zeker ben ik daar niet van. In elk geval hij draaide de brug op en soms was dat voor een sleepbootje met wel vijf of zes schepen, meestal "Kempenaars" geloof ik, achter zich aan. Als ze vol geladen waren en diep in het water lagen dan was er een flinke afstand tussen ieder schip, wanneer ze leeg waren zaten ze dicht bij elkaar maar in elk geval kon je aardig lang moeten wachten als er zo'n sleep door moest. Maar ook gebeurde het dat één enkel schip door de brug moest en dat werd dan getrokken door meestal twee paarden die dus langs de kant langzaam voortsjokten begeleid door de zogenaamde "teugelaar". Omdat de brugklep aan de Steenwegkant omhoog ging en de paarden langs de westelijke kanaaldijk liepen moesten ze dan worden afgespannen vlak bij de brug, het schip ging dan op eigen vaart wel een beetje door en zo gauw als het kon werd de kabel dan weer aan het paardentuig vastgemaakt, ook dat duurde lang, soms liepen er een paar vrouwen in de jaaglijn en dat was een armoedig schouwspel. Er was nog een manier om een schip vooruit te krijgen dat was het "boomen". Een of dikwijls twee mannen liepen door het gang-

boord van voorschip naar achterschip terwijl ze een zware houten paal tot op de bodem van 't kanaal duwden en deze dan met het kopeinde tegen hun schouder drukten en zo het schip in beweging brachten. Bij het achterschip gekomen hielden ze op, liepen met de paal achter zich aan weer naar voren en begonnen het zware werk opnieuw. Men zag dit nogal eens gebeuren met een turfschip en een schip met hooi of stro.

Als het schip er dan eindelijk door was en er was er geen van de andere kant in zicht dan liet Koos de brug neer, hij zette de kaapstander los en ging dan langs de kant van de naar beneden hellende brug langzaam tegen de helling oplopen, dat kon omdat de hout bestrating daarvoor was ingericht en zo, met zijn zware gewicht hielp hij dan het neergaan een beetje, met een zware bons kwam de brug dan neer, wipte weer op en dan stond Koos klaar om met zijn voet de zware ijzeren schuif of grendel dicht te drukken, daarna ook de tweede schuif, de ijzeren hekken open en dan stroomde het publiek erover. Koos woonde vlak bij de brug, hij had naar zijn idee een 24 uren dienst, ook 's nachts kon hij uit zijn bed getoeterd worden en niettemin hield hij er nog een keurige groentetuin op na naast zijn huisje, opzij van West-Ende wat toen geen hotel was maar een woonhuis. De eerste jonge dop-erwtjes bracht Koos dan bij Jhr.Emile Wesselman van Helmond en deze gaf hem dan in 't najaar altijd een haas cadeau.

M.J.Bie mond - Kam

NOOIT GEZIEN MISSCHIEN ?

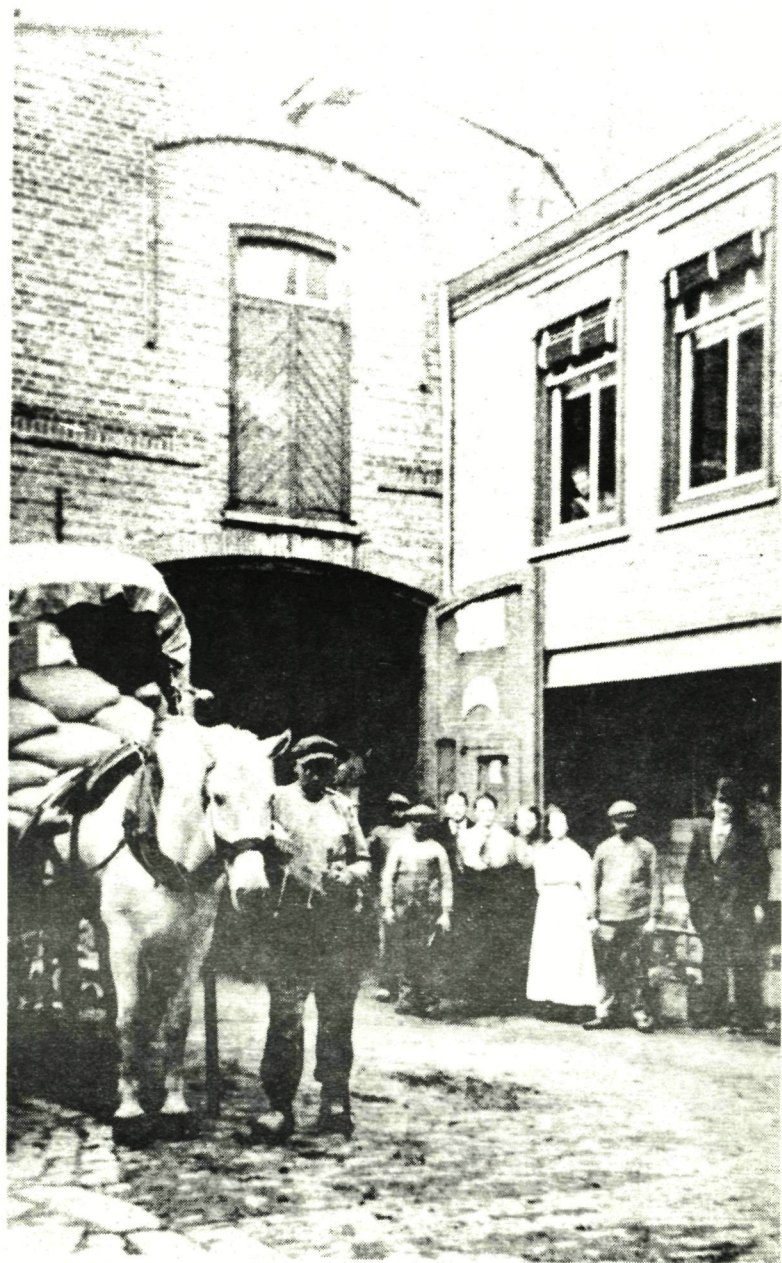

De eigenaar en naamgever van de hierbij afgebeelde zaak, Jacobus (Jacues) Hubertus Cornelis Maria Spoorenberg, was een telg uit een, ten tijde van de foto ($\pm$ 1920) al een eeuw lang in Helmond wonend middenstandsgeslacht. De familie Spoorenberg stamde oorspronkelijk uit Eindhoven, waar grootvader Cornelis Spoorenberg rond 1800 als hoedenfabrikant werkzaam was. Zijn vrouw, Mechtildes Pijpers zette na diens dood de zaak van de winkel voort, terwijl zoonlief Jacobus Hubertus (Eindhoven, 26 oct.1788 - Helmond, 28 juni 1843) $\pm$ 1820 naar Helmond verhuisde. Waarom Jacobus, die ook het ambacht van hoedenmaker uitoefende, nu juist naar Helmond verhuisde is onduidelijk. Eindhoven was begin 19e eeuw het centrum bij uitstek van de hoedenmakerij en als zodanig veel belangrijker als Helmond. (Zo waren er in 1808 en 1813 in Eindhoven 12 hoedenmakerijen gevestigd, terwijl Helmond er maar twee telde (Harkx, pgs.81 en 104). En ná 1810 nam de werkgelegenheid in de Helmondse hoedenmakerijen alleen maar af: in 1812 werkten er nog 6 personen in deze branche, in 1816 nog maar 3. (Harkx, pgs.82 en 119) Mogelijk was er geen plaats meer voor Jacobus in de familiezaak in Eindhoven. En bij zijn keuze voor Helmond als nieuwe woonplaats zal ook wel de omstandigheid dat hij daar al een broer had wonen, een rol gespeeld hebben. Zijn twee jaar jongere broer Antonie Hubertus Spoorenberg (Eindhoven, 1790 - Helmond 2 oct.1854) was nl.in 1814 in Helmond getrouwd, waar hij als leerlooier werkzaam was. In 1822 volgt Jacobus zijn voorbeeld door ook met een Helmondse te trouwen, Petronella Sanders (Helmond, 12 mrt. 1789 - Helmond,), afkomstig uit een Helmonds koopmansgeslacht en familie van de Helmondse weeffabriceursfamilie Sanders. Aanvankelijk schijnt het hoedenmaken nog Jacobus zijn hoofdberoep geweest te zijn (in de geboorteaktes van zijn kinderen, geboren tussen 1824 en 1830, staat hij tenminste als hoedenmaker, resp. hoedenfabrikant vermeld), maar later schijnen zijn handelsactiviteiten belangrijker te zijn geworden. Bij de volkstelling van 1839 staat hij tenminste als winkelier vermeld. (GAH,Wolkstell.1839, wijk AB, pg.16: Markt no.30: Jacobus Hubertus Spoorenberg, winkelier, 51 jaar). Blijkbaar gingen de zaken niet

zonder fortuin, want bij zijn overlijden laat Jacobus een betrekkelijk rijke inboedel achter, zoals blijkt uit de notarieel opgemaakte inventaris. (GAH, Not.Arch., Not. van Bokholt, 18⁴³, no.202) De winkel was een klein warenhuis. Van alles was er te vinden, van Haarlemmerolie tot schrijfpapier, cichorei en speelkaarten, lakmoes en knikkers, mosterdzaad, hennip en chocolade, spinrager, schoenborstels, handvegers enz. Daarnaast bevond zich in de winkel ook nog een aardig bedrag aan hoeden, een aanwijzing dat hij zijn oude stiel nog niet had verlaten? Verder waren er op de zolder en in de kelder ook nog allerlei handelswaaren opgeslagen, zoals 57 balen koffie, siroop, kaarsen, azijn en genever. Het paard en de hoogkar in de stal dienden waarschijnlijk mede om de handelswaaren te vervoeren. Dat toen al veel op de pof of op rekening verkocht en geleverd werd blijkt wel uit het verschil tussen het bedrag aan constanten in de winkelkas en de som van de nog uitstaande rekeningen in het winkelboek, ± f.725 resp. f.5610. Jacobus Spoorenberg leefde ten tijde van zijn overlijden in redelijke welstand, getuige de kwaliteit en kwantiteit van zijn huisraad en verdere inboedel: wollen dekens, zijden paraplu's enz. Bovendien bezat hij een, voor Helmond in die tijd, grote collectie boeken, w.o. de beroemde en toen nog altijd zeer populaire 'Catechismus der Natuur' van de in Deurne geboren dominee J.F. Martinet. Kortom, voor de kinderen van Jacobus was het bedje financieel redelijk gespreid. En na de dood van hun moeder, in 1851, kreeg ieder van hen hier nog eens ruim 11½ duizend gulden toebedeeld. (GAH, Not.Arch., Not. v. Bocholt, 1851, no.134).

Na de dood van Jacobus Hubertus zette de, naar hem genoemde, zoon (Helmond, 15 april 1824-Helmond 23 april 1883) de zaak aan de Markt voort. (GAH, Bev.Reg.1849 - 1860, dl.A, fol.45 en Bev.Reg.1860-1880, dl.A1, fol.62). Hij was een van de voornaamste winkeliers ter plaatse met een jaaromzet van rond de vijfduizend gulden. Slechts een enkele andere winkelier in Helmond haalde een dergelijke of hogere omzet. Bij de vaststelling van de patentbelasting voor 1883/1884 bv. werd van zo'n 80% van de winkeliers(sters) de omzet als minimaal geacht. Van slechts twee Helmondse winkeliers was de aan-

slag in de patentbelasting gebaseerd op een hogere omzet dan J.H.Spoorenberg: J.G. Schute (met een omzet tegen de f.12.000) en J Hermans (omzet tegen de f.6000). Daarnaast was J.J.Spoorenberg sinds 1877 agent van Van Gend & Loos en van een (niet nader genoemde) verzekeringsmaatschappij, waardoor zijn jaarinkomen ook nog even met bijna zevenhonderd gulden werd vermeerderd. Verder was hij nog binnenlands commissionair. (GAH, Pat.Reg.1863/1864, no.136; Pat.Reg.1867/1868, no.144; Pat.Reg.1876/1877, no. 160; Pat.Reg.1877/1878, nos.161-163; Pat.Reg.1883/1884, nos.135-137.) De meeste winkeltjes toendertijd werden aan huis gehouden in bv.het voorkamertje, zonder enige uitstalling of veel assortiment. Boekhouding kende men niet, de omzet was veelal minimaal. Vaak betekende het slechts een schamele bijverdienste voor de eigenaar, die praktisch altijd er een ander hoofdberoep op nahield. En voor degenen die met een winkeltje hun kost moesten verdienen betekende het vaak een armzalig bestaan. Onder de winkeliersters waren veel weduwwrouwen, die zo, noodgedwongen, de kost voor hun gezin probeerden te verdienen, omdat door de dood van de man meestal vrijwel heel het gezinsinkomen wegviel. Een winkel beginnen kon iedereen en bovendien had een winkel het voordeel dat die aan huis gehouden kon worden, waardoor de kinderen en de huishouding toch nog enigszins verzorgd konden worden. Maar echt soelaas bracht zo'n winkeltje vaak niet. Zo verdiende bv. de Helmondse weduwe v.Asten in 1896 met haar snoepwinkeltje amper 'n kwartje per week, en dat met een maandhuur van één gulden.!(GAH, Corr.3 1896, no.154)

De grotere winkeliers ter plaatse, zoals dus Jacobus Spoorenberg, traden nu op als leveranciers van al deze kleine winkeltjes. Zij waren dus naast winkeliers dus ook vaak grossier. (Middenstands-enquete, Den Haag, 1908, dl.Noord-Brabant, afd.B, pg.379-380.) Het aantal, voor de patentbelasting geregistreerde, winkeliers was, door het grote aantal niet-professionele onder hen, vrij groot. In 1863 bv. telde Helmond 193 winkeliers, in 1883: 232 (GAH, Patentregisters 1863/1864 en 1884) zo'n drie winkels per 100 inwoners, een vrij grote concentratie voor die tijd, maar niet verwonderlijk voor een fabrieksstad, waar de meeste inwoners voor hun le-

HELM-

MARGARINE

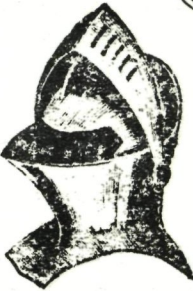
EERSTE KWALITEIT

N.V. J. SPOORENBERG-SCHULTE'S

GROSSIERDERIJ IN KOLONIALE WAREN

EN GEDISTILLEERD

HELMOND

vensmiddelenvoorziening e.d. grotendeels op winkeliers zijn aangewezen.

Uit het huwelijk van Jacobus Hubertus Spoorenberg met Helena Huberta van de Mortel (dochter van een van Deurnes rijkste en vooraanstaande families, die o.a. verschillende burgemeesters leverde) werden tien kinderen geboren, waarvan de tweede zoon de in het eerste begin genoemde Jacobus Hubertus Cornelis Maria was. (Helmond, 10 okt.1856-Helmond,19 sept.1931). Hij ging als al zijn broers naar het klein-seminarie in St.Michielsgestel , maar uiteindelijk zette hij de zaak van zijn vader voort. In 1888 verplaatst hij de winkel naar de Vee-str., die toen steeds meer in een moderne winkelstraat (met winkelpuilen) aan het veranderen was. De Veestraat was toen al Helmonds belangrijkste winkelstraat: van de 37 vergunningen voor winkelluifels/winkelkasten in Helmond in 1883 stonden er 13 op naam van winkeliers in de Vee-straat. (GAH, i.s.1883).

G.v.HOOFF

